

LEF

Fijn dat ik vanavond met jullie in gesprek mag over het onderwerp dat mij zo na aan het hart ligt dat ik daar een proefschrift over heb willen schrijven: de eindtoets basisonderwijs. En dan niet zozeer over de toets zelf maar over de toets in relatie tot onderwijs en de samenleving.

Mijn proefschrift start met een citaat van de schrijver Murat Isik. Hij vertelt in zijn roman 'Wees onzichtbaar' onder andere over zijn schoolloopbaan als jongetje van Koerdische ouders opgroeiend in de Bijlmer. Zijn verhaal over 'zijn' Cito maakt indruk. Net als het verhaal van vele anderen. Als kind voelde, vreesde je de impact. Voor sommige kinderen viel het mee; zij voelden zich gesteund door een advies dat hoger uitviel dan het advies van de school. Maar voor anderen is het een toets geweest die ze hebben moeten overkomen, als een opgelopen trauma.

Het is een toets waarover veel discussie is vanwege de smalle inhoud, én vanwege het moment van toetsen. In de westerse wereld is onze vroege selectie uitzonderlijk en gebaseerd op een toets zelfs uniek. Dit werd door de Onderwijsraad nog eens benadrukt in het rapport 'Later selecteren, beter differentiëren'. Maar vergelijkbare oproepen hebben in de afgelopen decennia weinig bewerkstelligd.

De eindtoets is een toetsinstrument dat van geen wijken weet, en dat voorlopig alleen nog maar aan invloed en impact wint. In een uitzending van het jeugdjournaal uit 2017 zien we kinderen die een vwo-advies hebben gekregen, proosten met kinderchampagne. Het feest van de winnaars voor wie de wereld open ligt, en het wonden likken voor de verliezers, die zich vanaf nu mogen rekenen tot het 'mindere' deel van de samenleving, ook al roepen we nog zo hard dat vmbo en mbo prachtopleidingen zijn, en proberen we in onze taal de termen 'hoog' en 'laag' opgeleid uit de weg te gaan.

Mijn proefschrift heb ik als titel meegegeven: Van de kat en de bel. Die kop zinspeelt natuurlijk op de uitdrukking: de kat de bel aanbinden. Een kat bind je een belletje aan, dat hem zichtbaar – of beter: hoorbaar – maakt als potentieel gevaar voor zijn omgeving. In overdrachtelijke zin betekent 'de kat de bel aanbinden' ook dat je de stoute schoenen aantrekt om iets moeilijks te gaan bespreken. En die heb ik nodig, want het ligt niet gemakkelijk in Nederland.

In Nederland hebben we een onderwijsstelsel dat bestaat uit veel verschillende sporen. Praktijkschool, vmbo op vier niveaus, havo, vwo, gymnasium. En al decennia lang verdelen we onze leerlingen, aan het eind van het basisonderwijs, over die verschillende onderwijssporen middels een toets. Dit gebeurt verder nergens in de Westerse wereld maar hier wel. En wij doen dat al zo lang, dat je zou denken dat het zo hoort. En precies dat heb ik willen bevragen met mijn onderzoek. Want hoe is het gekomen dat de eindtoets basisonderwijs, die nog altijd door velen kortweg wordt aangeduid met 'de Cito', heeft kunnen uitgroeien tot het monument dat het nu nog altijd is, wat doet die toets dan precies, en is dat ook wat wij collectief voorstaan als we spreken over eerlijk onderwijs of kansengelijkheid, anno 2021? In mijn proefschrift betoog ik dat de eindtoets basisonderwijs niet past in een onderwijssysteem dat zegt te streven naar inclusie, rechtvaardigheid, kansen voor iedereen en emancipatie.

De eindtoets doet voorkomen dat hij meet wie geschikt is voor welke vorm van onderwijs. Maar hiervan is geen sprake. Op de eerste plaats bestaat er helemaal geen geschiktheidsprofiel op basis waarvan vastgesteld kan worden of en in welke mate een leerling aan het vereiste vwo, havo of vmbo-profiel voldoet. Er is geen lijst van vaardigheden of kennisbasis vastgesteld die nodig is voor het succesvol doorlopen van het vmbo, havo of vwo. Er zijn wel aannames. Bijvoorbeeld dat de eindtoets het onderscheid kan maken tussen leerlingen die beter in hoofdwerk zijn en leerlingen die beter iets kunnen gaan doen met hun handen. Maar dit is een gelegenheidsargument, om de selectie te legitimeren want op de arbeidsmarkt moet een mbo-er ook echt zijn hoofd gebruiken en een chirurg zijn handen. Het onderscheid hoofd/handen is een selectie-argument dat met de werkelijkheid in de beroepspraktijk weinig te maken heeft.

Hoe werkt de eindtoets? De scores worden berekend en omgerekend, de leerlingen op volgorde van score gezet en op die schaal trekken we strepen. Het bovenste deel, ongeveer 20%, mag naar het vwo, het onderste deel, de helft, naar het vmbo, en daar tussenin zit het havo-advies. De eindtoets is daarmee een verdeelinstrument, en geen geschiktheidsmeter. De bovenste 20% zijn altijd de besten, ongeacht hoe goed ze in een bepaald jaar zijn. Je bent dus afhankelijk voor je advies hoe je medeleerlingen de toets maken.

De cognitieve gerichtheid van de eindtoets blijkt in de basis vooral betrekking te hebben op taalvaardigheid (want de rekensommen zijn voor een belangrijk deel ook talige opgaven. Denk aan de zogenaamde 'verhaaltjessommen'). Leesvaardig zijn in het Nederlands vormt zo de belangrijkste basis voor de

schifting. Het Turkse jongetje in de serie Klassen gaf zijn situatie heel goed weer: omdat hij niet genoeg woorden kent, scoort hij niet heel hoog en kan dus niet naar de havo.

Het sturen op óngelijke onderwijsuitkomsten is een expliciete doelstelling van de eindtoets. En ook van de toetsen van het leerlingvolgsysteem, het LVS, dat ook verplicht is voor scholen. Het doel hiervan was af te komen van één alles bepalend toetsmoment met als metafoor: 'het LVS biedt een film en de eindtoets een foto'. De toetsen, zowel van het LVS als van de eindtoets, zijn gericht op het kunnen differentiëren van leerlingen zodat ze geordend kunnen worden van laag naar hoog scorend. De manier van werken leidt tot een voortdurende etikettering van onze leerlingen vanaf groep 3 in termen van 'zwak presterend' tot 'zeer goed presterend'; van 'E-tjes' tot 'A-tjes'. Dat heeft gevolgen voor het zelfbeeld van de leerlingen. Zij zelf maar ook hun omgeving gaan het etiket beschouwen als een persoonlijkheidskenmerk. En een onveranderlijk kenmerk. Daarmee zijn uitkomsten van toetsen meer dan alleen scores: De eindtoets creëert een werkelijkheid.

De eindtoets zorgt voor een onwrikbare verdeling van onze leerlingen over de verschillende schoolsoorten. En een stabiele verdeling. In 1966, toen de eindtoets er net was, kreeg 20% van de leerlingen een vwo-advies. Dat percentage is in meer dan 50 jaar niet veranderd. Sinds de invoering van het vmbo, begin deze eeuw, is het beroepsonderwijs verzekerd van de jaarlijkse instroom van de helft van de leerlingen. In de praktijk blijken vooral kinderen van autochtone, hoger opgeleide ouders de meeste kans te hebben op de hoogste onderwijsposities. Zij profiteren het meest van dit systeem.

Bevestiging van verschillen in resultaten voor taal en rekenen, mits te herleiden tot sociaal-economische achterstanden, leidt ook tot een positief inspectieoordeel bij de beoordeling van de kwaliteit van scholen. Want de inspectie bepaalt op basis van de gemiddelde sociaal-economische positie van de leerlingenpopulatie wat de opbrengsten per school zouden moeten zijn. Ze past haar norm dus aan op de populatie van de school. Dat lijkt eerlijk, want op sommige scholen moet je nu eenmaal harder werken voor resultaten dan op andere. Maar is het ook rechtvaardig? Want wat gebeurt er met het gevoel van urgentie om verschillen te verkleinen? Wordt achterstand zo niet juist gelegitimeerd en bestendigd?

Vanaf het begin heeft de eindtoets twee doeleinden gehad die zeker toetstechnisch op gespannen voet hebben gestaan met elkaar. De uitkomsten

van de eindtoets worden zowel gebruikt voor het schooladvies voor het individuele kind, als voor de beoordeling van de kwaliteit van onderwijs. In het eerste geval dient de eindtoets een selectiedoel. Ik heb net geschetst hoe fijnmazig maar inhoudelijk discutabel dat gebeurt. Ten behoeve van het tweede toetsdoel – informatie geven over de kwaliteit van de school en het onderwijs dat zij bieden – levert zo'n vergelijkende toets niet echt nuttige informatie op. Dat heeft rechtstreeks te maken met de selectiefunctie van de toets. Opgaven die iedereen goed maakt, passen niet in een toets die bedoeld is voor selectie. Die zitten er niet in. Maar vanuit het oogpunt van kwaliteit is het juist interessant om te weten wat leerlingen wél kunnen en wat het onderwijs wél weet te realiseren. De primaire selectiefocus van de eindtoets staat haaks op het in beeld brengen van wat onderwijs voor elkaar krijgt. Deze twee functies worden nu in één toets verenigd en dat wringt.

Daar komt bij dat kwaliteit van onderwijs over zoveel meer gaat dan een score op een toets die maar een heel smal deel van het curriculum dekt.

De vergelijkende manier van meten zorgt ervoor dat kinderen hun bakje alleen maar kunnen ontstijgen ten koste van anderen. En die anderen gaan over het algemeen ook vooruit. Zo wordt het heel erg moeilijk je startpositie te verbeteren. De film van het LVS, legt dit genadeloos vast. De 'besten' aan de finish zijn vooral de kinderen die met de meeste bagage aan de start zijn verschenen. En dat is nauwelijks te zien als een 'verdienste' van het kind zelf.

Kortom, 'Gelijke kansen' betekent vooral dat alle leerlingen dezelfde toets op hetzelfde moment maken zodat ze 'eerlijk' met elkaar vergeleken kunnen worden. Niet de geschiktheid of passendheid ten opzichte van een vorm van vervolgonderwijs maar de relatieve positie ten opzichte van de rest van het deelnemende cohort leerlingen is hierbij het uitgangspunt. En die score wordt maatschappelijk geassocieerd met een bepaalde mate van intelligentie waarmee de rechtvaardigheid van de adviezen wordt gelegitimeerd. De invulling die zo aan het begrip 'gelijke kansen' wordt gegeven is vooral een procedurele: de wedstrijd moet 'eerlijk' zijn, al was het maar om de winnaars het gevoel te geven dat zij terecht hebben gewonnen.

Het hanteren van een vaste verdeelsleutel voor de verdeling van onderwijsposities laat zien dat onderwijs aan de bovenkant blijkbaar wordt beschouwd als een schaars goed dat alleen is weggelegd voor de jaarlijks 20 procent 'toets besten'. Aan de onderkant lijkt meer sprake van een last die door de helft van de leerlingen moet worden gedragen omdat de samenleving nu

eenmaal voor een substantieel deel drijft op banen op mbo-niveau. Vooral kinderen van lager opgeleide ouders en kinderen die thuis opgroeien met een andere moedertaal dragen de lasten en kinderen van hoger opgeleiden de lusten. Zo neemt de ongelijkheid eerder toe dan af.

De huidige uitgangspunten van onderwijs en toetsing leiden zowel op het niveau van de school als op het niveau van de leerling meer tot bevestiging van de uitgangssituatie bij intrede in het funderend onderwijs, dan dat het leidt tot het vergroten van kansen voor kinderen die met achterstanden, of liever met een andere bagage, het onderwijs instromen. Het verleden bepaalt zo in hoge mate óók de toekomst van kinderen. Daarmee sluiten we kinderen op in hun verleden.

Concluderend heb ik met mijn proefschrift vastgesteld dat de eindtoets zijn beoogde functies niet kan waar maken. De eindtoets is niet geschikt voor de verantwoording en beoordeling van leerresultaten van scholen. Én blijkt niet of nauwelijks de emancipatoire rol te vervullen die we er in het kader van selectie graag aan toedichten. De eindtoets draagt vooral bij aan een verdere bevestiging van de bestaande maatschappelijke ongelijkheid en een verdere verharding ervan.

Deze conclusies vragen om een debat. Een debat over wat dan wel? Hoe dan wel? Daar gaat mijn proefschrift niet over. Daar zijn avonden als deze voor nodig. Samen met elkaar moeten we de dialoog aangaan over waar we met onderwijs naartoe willen en hoe gegeven we dat doel onderwijs en toetsing elkaar kunnen laten versterken. En hoe we in het licht van wat we willen met onderwijs willen denken over kwaliteit en verantwoording. Kortom, wat willen we, hoe gaan we dat doen en hoe gaan we laten zien dat we goed bezig zijn?

Hierover gaan we vanavond verder in gesprek met elkaar¹.

¹ Deze tekst is een bewerking van de tekst die ik heb uitgesproken voorafgaand aan mijn promotie.